

Юрій Савченко

м. Київ

СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТАТІ ДОШКІЛЬНИКА В УМОВАХ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ СТОСУНКІВ

Анотація. У статті розглянуто аспекти становлення психологічної статі дітей дошкільного віку в умовах сімейного виховання. Визначено характер батьківських впливів матері та батька на хлопчика та дівчинку. Виявлено взаємозв'язок між батьківським, материнським ставленням та особливостями психологічної статі хлопчиків та дівчаток у дошкільному віці.

Ключові слова: психологічна стать, статева ідентифікація, статева соціалізація, маскуліність, фемінінність, статево-рольова поведінка.

Сучасні проблеми педагогіки та психології, а також практики виховної, консультативної та корекційної роботи передбачають опрацювання, насамперед, науково обґрунтованої інформації про особливості психологічної статі дитини, про диференціацію виховних установок залежно від статі одного із батьків та статі дитини, про їхній вплив на формування дитини як хлопчика або дівчинки.

Механізми становлення психологічної статі й засвоєння статевих ролей/ідентичностей висвітлено в низці зарубіжних та вітчизняних теоретичних праць, присвячених психосексуальному розвитку дітей дошкільного віку. Серед них варто назвати публікації А. Варги, Т. Говорун, Д. Ісаєва, В. Кагана, Я. Коломинського, О. Кононко, М. Мелтсаса, І. Кона, І. Луніна, О. Насонова, А. Палія, Т. Рєпіної, Т. Титаренко, Т. Юферевої.

Метою цієї праці є опис статево-типових та індивідуально-специфічних особливостей психологічної статі дошкільника в умовах сім'ї.

Згідно з поглядами радянських психологів (Л. Виготський, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн) розвиток психіки у дитини відбувається, шляхом соціального наслідування, привласнення суспільного досвіду. Тому єдиною можливістю осягнення та привласнення отриманого попередніми поколіннями досвіду для маленької дитини виступає спілкування з дорослими.

У спілкуванні дорослих з дітьми відбувається виховання як цілеспрямоване формування особистості, а також і статеве виховання, завдання якого – сформуванню добре злагоджені інтерперсональні стосунки з особами як своєї, так і протилежної статі.

Важливою умовою контакту дитини і дорослого є сім'я, яка забезпечує постійне та тривале спілкування між близькими людьми.

На сьогодні багато досліджень присвячено різноманітним аспектам впливу сім'ї на дитину. Загальновизнаним є факт унікальності вкладу сім'ї в емоційно - моральний розвиток особистості, а також вплив на становлення психологічної статі дитини [1; 2; 7; 8].

Успішність процесу статевої ідентифікації залежить від компетентності й престижу батьків тієї ж статі, що і дитина, а також від емоційних стосунків з одним із батьків протилежної статі. Велике значення для розвитку статевої самосвідомості дитини мають її взаємодія з батьками, які навчають дітей відповідно до загальноприйнятих стереотипів, орієнтують їх в тому, що означає бути хлопчиком або дівчинкою. Дослідження встановлюють, що статева роль засвоюється дитиною через наслідування дорослого тієї ж статі: дитина переймає зовнішні форми поведінки, характерні для певної статі, та „засвоює психологічні риси своєї статі [4]”.

Таким чином, вплив батьків на становлення психологічної статі є вирішальними. Розглянемо основні детермінанти становлення психологічної статі дитини в сім'ї.

Відмінності у статевій соціалізації хлопчиків та дівчаток тривалий час вивчалися без врахування впливу, який здійснює кожен з батьків. На сучасному етапі погляди більшості дослідників фактично одностайні: провідним фактором у процесі виховання є особистісні якості батьків [8]. Дослідження материнської депривації та неблагополучних сімей довели пріоритетний вплив матері на розвиток психіки дитини. Її роль не зводиться лише до функцій первинної соціалізації, сенсорної стимуляції та емоційної підтримки дитини. Особливо великим є її внесок у навчання дитини комунікативним навичкам, етичним нормам соціальної поведінки, в яких проектується її індивідуальний життєвий досвід, її особистісні характеристики [5].

Тривалий час вважалось, що батько не впливає на статеву соціалізацію дітей. На думку вчених - А. Варги, І. Луніна, Т. Репіної, образ батька є важливим для психічного розвитку хлопчиків: за його відсутності дитині не вистачає чинників, які сприяють виявленню особливостей чоловічої психіки, що призводить до зниження соціальної активності та спричиняє інфантилізм. Відсутність батька у дитини до 4 - 5 років позначається на її сексуально - рольовій орієнтації, спричиняє виникнення конфліктів на цьому підґрунті, значно більшою мірою, ніж у дітей, які мали батька або втратили його в старшому віці. Батько, як хлопчиків, так і дівчаток, сприяє формуванню більш адекватної Я - концепції дитини, що дозволяє їй краще вирішувати завдання когнітивного та міжособистісного характеру, ніж це відбувається у дітей, які виховуються без батька або при його неадекватному впливі [1; 6; 8].

Крім того, завдяки механізму ідентифікації у хлопчиків та дівчаток у сім'ї формуються еталони чоловіка та жінки, зразками яких виступають батько та мати. На думку М. Обозова, еталон матері та уявлення про жінку - дружину відіграють значну роль у виборі дружини та наступних стосунках з дружиною,

можливо, завдяки особливій значущості матері для хлопчика. Батько майже не впливає на формування еталонів майбутнього чоловіка у доньки, хоча з приводу цього питання існують й інші погляди. У багатьох працях підкреслено важливість „перехресного” впливу батьків на дітей: батька на доньку, а матері на сина [1; 7].

Останнім часом почали наголошуватися певні соціально - психологічні перепони вихованню та скарги на зниження батьківського авторитету та загальну фемінізацію сімейних стосунків (Р. Овчарова, Т. Репіна). Учені висловлюють занепокоєння з приводу загальної фемінізації виховання (Т. Репіна).

Для гармонійного розвитку особистості необхідно, щоб дитина набула досвіду взаємостосунків з обома батьками через адекватні моделі материнської та батьківської поведінки. Цей досвід позначається на подальших взаємостосунках між статями. А для повноцінного формування особистості дитини необхідно, щоб батько та мати повністю прийняли на себе відповідні ролі чоловіка та жінки, матері та батька.

Дослідження, присвячені впливові особистості батьків на виховання дитини, не заперечують думки, що стать батьків відіграє певну роль у вихованні дітей. Диференціація у поведінці матерів по відношенню до дітей різної статі бере свій початок від різноманітних вроджених задатків до соціальної поведінки хлопчиків та дівчаток. К. Гутова відзначає підвищену активність вихователя по відношенню до дитини тієї ж статі: матері більше схильні до дівчаток і підкріплюють бажану, з точки зору статевої ідентифікації, поведінку [8]. Мати і батько виконують різноманітні функції у статево - рольовій соціалізації дітей, кожен із батьків у своїх стосунках із дітьми схильний більше рахуватися з особистістю дитини своєї статі та позицією дитини іншої статі. Мати при спілкуванні з донькою орієнтується на її психологічні властивості, а батько намагається реагувати на поведінку доньки, керуючись позиційними аспектами. На думку Д. Берісон, розвиток у дитини

статеві - рольові стереотипи більш пов'язані з соціалізуючим впливом батьків протилежної статі, ніж з впливом одного з батьків спільної статі, тобто батько іншої статі в більшій мірі підкріплює зумовлену культурою стереотипну поведінку дитини [8].

Вплив батька як чоловіка та матері як жінки відрізняється вже тим, що особистий батьківський приклад, як суттєвий фактор сімейного виховання, легше засвоюється та швидше прививається у межах своєї статі. Для хлопчика зразком поведінки є батько, для дівчинки - мати. Саме тут прослідковується така проекція: залежність психіки від статі, чутливість до виховання, тобто до типу батьківського відношення – від характеру психіки. На підтвердження цієї думки слід навести поширену думку А. Кемпінсі про те, що мати створює емоційний клімат, від якого в більшій мірі залежить формування основної емоційної структури дитини, а батько відіграє роль у нормативному формуванні світу дитини, в утворенні ієрархії цінностей, основних етичних оцінок, а також картини самого себе, що безпосередньо проектується на становлення психологічної статі дитини.

На думку багатьох дослідників, розвиток дитини до двох - трьох років - це період природного раннього симбіозу між нею та матір'ю, період первинної статевої ідентифікації для дітей обох статей. Це призводить до того, що перед хлопчиками постає проблема переключення від ідентифікації з матір'ю на чоловічу роль. Цей процес може ускладнюватись відносною незрозумілістю моделі батька за умови, що батько менше часу проводить з дітьми, ніж мати, якщо мати намагається утримати симбіотичні стосунки з дитиною за межами природного симбіозу.

Цікавою є також думка О. Захарова, який вважає, що у дитини до 5 років виражена потреба в емоційному контакті та любові з батьком протилежної статі. Така любов, симпатія розповсюджується не тільки на батьків, але й на інших представників тієї ж статі, включно з однолітками. Ставлення до дітей

різних статей є зовсім іншим, хоча ця різниця часто, не усвідомлюється. Це проявляється ще до народження дитини [3].

Батьки чекають на дитину, хлопчика або дівчинку, намагаючись за положенням плоду, за його рухами вгадати стать дитини. Як правило, батьки хочуть мати дітей обох статей, але хлопчиків хочуть мати значно частіше ніж дівчаток. Особливо ця тенденція виражена у батьків, причому, сім'ї, які мають дівчаток, більш схильні до продовження дітонародження, ніж сім'ї, які мають хлопчиків.

Уже в цей період на формування батьківського ставлення до дитини впливає фактор бажаності - небажаності її народження. Деякі дослідження свідчать, що психосоматична дезінтеграції людини може базуватися у ставленні жінки до ще ненародженої дитини. За даними І. Лангемейер, З. Матейчик, небажані хлопчики менш інтелігентні, в них більш низький рівень домагань; небажані дівчатка демонструють тенденцію домінування, вони більш самостійні, успішніше досягають своїх цілей [5].

Батьківське ставлення обумовлює також фактор бажаності - небажаності статі дитини. На думку російського психолога О. Захарова, недолік любові відчувають ті діти, стать яких не відповідає очікуваній. Хлопчика тоді люблять, якщо він виправдовує очікування: тихий та непомітний у поведінці. А коли він свавільний та впертий, то наражається на підкреслене неприйняття з боку батьків: роздратування та невдоволення. У цьому випадку значно більше і фізичних покарань. При появі замість хлопчика дівчинки невдоволення батьків досить часто викликане м'якістю характеру дівчинки, її підвищеною емоційною чутливістю, ніжністю та вразливістю. Іноді дитина, була б і кохана, але викликає роздратування внаслідок подібності до одного з батьків, до кого є хоч і приховане але неприязне ставлення [3].

У результаті, більшість батьків приймають стать дитини, але в деяких випадках спостерігаються прояви байдужості тільки тому, що замість дівчинки з'явився хлопчик; іноді - незадоволеність, яка довго позначається на ставленні

до дитини, а в деяких випадках призводить до нав'язування їй стереотипів поведінки іншої статі.

Цікаві результати щодо впливу різноманітних соціальних підкріплень батьків на поведінку маленьких дітей було отримано необіхевіористами. Д. Блок виявив, що батько більш диференційовано ставиться до дитини в залежності від статі ніж мати. Якщо батько не спілкується ні з сином ні з донькою протягом першого року життя, то у подальшому він у двічі більш активно взаємодіє з синами, ніж з доньками, мати ж ставиться однаково до дітей обох статей перші два роки.

На думку Д. Стоккарда та М. Джонсона батьки більше заспокоюють дівчаток, коли вони засмучені, ніж хлопчиків матері – синів. І дозволяють їм більше проявляти агресію щодо батьків та інших дітей, ніж дівчаткам. Тут просліджується перехресний вплив батьків - матері більш терплячі до синів, а батьки – до доньок [8].

Учені відзначають, що виховний вплив на дівчаток менший, ширший прийнятний діапазон їх поведінки та успіхів у школі. Хлопчики зазвичай зазнають більший тиск, мета якого попереджувати вчинки, які суперечать вимогам чоловічої ролі. Хлопчиків частіше карають, але і більше заохочують, пропонують більшу, ніж дівчаткам, ступінь автономії і самостійності, сміливості та винахідливості. У дослідженні І. Луніна показано, що соціалізація хлопчиків (із-за існуючої системи покарань та заборон по відношенню до них) більш складна, ніж у дівчаток [6].

Перелічені особливості виховання пов'язані з різноманітними невротичними проявами у дітей, наприклад, з дезадаптивними процесами. На думку В. Кагана, психогенна шкільна дезадаптація по-різному проявляється у хлопчиків та дівчаток. За даними Й. Лангемейер, З. Матейчик у клієнтурі дитячої психологічної служби відмічається утричі більше хлопчиків, ніж дівчаток. Така тенденція зростає у дітей з тяжкими порушеннями поведінки [5].

Розглядаючи порушене питання необхідно зазначити, що біологічні статеві відмінності, відмінності у будові тіла дітей, у силових характеристиках, початку статевого дозрівання також сприяють виникненню диференційованого підходу до виховання та формування особистості хлопчиків та дівчаток з перших років життя.

Таким чином, на думку багатьох психологів (І. Лунін, В. Каган), поведінка дорослих залежить від статі дитини. Вважається, що батьки більш жорстко ідентифікують себе з дитиною своєї статі і прагнуть бути моделлю для неї [6].

Останнім часом все більше поширеною є думка про те, що батьки не диференціюють своє ставлення до дітей відповідно статі, більше того, батьки зазвичай змінюють типи ставлення до дітей, що призводить до „фемінізації” хлопчиків та „маскулінізації” дівчаток. Вірогідно причиною даного явища є те, що батьки не враховують психологічну специфіку статі дитини та опосередковують це посиленням тенденції зрівняння статей, споплюючи принципи емансипації. З іншого боку чітка установка на дотримання традиційних статево - рольових відмінностей, які не відповідають зміненим умовам, може бути патогенним фактором, нав'язуючи людям однобічні та нереалістичні критерії маскулінності / фемінінності.

Доведено, що позитивний сімейний клімат - умова успішного становлення психологічної статі дитини.

Наприклад, у дослідженні Є. Новікової підкреслюється той факт, що, споглядаючи за батьками та несвідомо наслідуючи їх, дитина з раннього віку засвоює дорослі сімейні зразки поведінки. У неї з раннього дитинства формується емоційна установка до майбутнього чоловіка. Вона з властивою дітям некритичністю запам'ятовує, як спілкуються між собою батьки і, ставши дорослою, найчастіше несвідомо відтворює у своїй сім'ї засвоєні засоби спілкування [7].

На думку В. Сікорової, доброзичливі сім'ї, стосунки в яких базуються на любові та взаємній повазі у поєднанні з просоціальною спрямованістю,

сприяють виникненню у дитини почуття психологічного комфорту, безпеки у соціальних контактах, що проектується на відчутті адекватності власних статевих проявів. Це підтверджує думка О. Захарова, який стверджує, що при порушеннях рівноваги у подружніх стосунках, коли хтось із батьків однобічно домінує у сім'ї (особливо мати), - погіршується спосіб виразу поведінки, відповідної статі [7].

Дизгармонія у подружніх стосунках створює негативний фон для емоційного розвитку дитини, спричиняє виникнення в неї різноманітних невротичних проявів. Природно передбачити, що будь - які відхилення в особистісному розвитку дитини можуть призвести до відхилень у становленні психології її статі.

Подружні стосунки дуже тісно взаємопов'язані з іншою підсистемою в сім'ї дитячо – батьківської. На думку Б. Спока, у процесі емоційно - позитивних стосунків дитина засвоює не тільки стереотипи поведінки, (шляхом наслідування), але і навчається відчувати те саме що і батьки її статі, тобто відношення хлопчика до матері може нагадувати ті почуття, які відчуває до неї батько.

Більш активно розробляється зазначена проблема у галузі клініко - психологічних досліджень. Зарубіжними та вітчизняними вченими виокремлено несприятливі фактори виховання, які спричиняють розвиток неврозу у дитини. Вони поділяються за типом виховання та видами батьківського контролю. Серед патогенних типів виховання, що впливають на процес становлення психологічної статі дитини, можна виокремити низьку згуртованість і розбіжність поглядів членів сім'ї на виховання. На думку Д. Ісаєва, В. Кагана для дитини її Я є похідним від сім'ї, що підкреслює важливість узгодженості батьків у ставленні до дитини та проявів її статі, а тим паче об'єктивне співвіднесення статевих ролей батьків. Окрім того, спроби одного з батьків емоційно наблизити до себе дитину на противагу відносин з іншим батьком можуть гальмувати процес статевої само ідентифікації [8].

На думку Д. Ісаєва, Н. Александрової, засвоєння необхідних вимог, які пропонуються тій чи іншій статі, прийняття на себе відповідної ролі (тобто ідентифікація себе з матір'ю, або батьком) можливо лише за умови, коли позицію батька (чоловіка) або матері (жінки) суворо визначено та диференційовано відповідно до історичних уявлень.

Даний неадекватний патогенний підхід до виховання дитини дуже часто супроводжується розвитком у неї почуття неповноцінності, пов'язаної зі статтю, деякої „схибленості”, почуттям провини через неможливості бути іншим.

У сучасній психологічній літературі даних про вплив членів прабатьківської сім'ї на становлення психологічної статі дитини дуже мало. Ми погоджуємось з думкою О. Захарова, який вважає, що дідусі у хлопчиків та бабусі у дівчаток мають суттєво і позитивно впливати на ідентифікацію дітей, збільшуючи сумарний вплив осіб тієї ж статі у сім'ї. Загальновизнано, що матері відтворюють той же стиль виховання, який був властивий їх власному дитинству, часто повторюючи стиль власної матері [3].

Багато вчених наголошують на ролі братів і сестер у становленні психологічної статі дитини. На думку О. Захарова брат суттєво впливає на ідентифікацію хлопчика (завдяки сумарному збільшенню осіб тієї ж статі у сім'ї). У дівчаток наявність сестри не позначається подібним чином, можливо через більш виражену ніж у хлопчиків з батьком, ідентифікації з матір'ю. Поряд з цим дівчатка більш чутливіші, ніж хлопчики, до конфліктних стосунків між батьками. За наявності останніх дівчатка рідше ідентифікують себе з матір'ю [3].

Отже, становлення складових психологічної статі дитини в дошкільному періоді відбувається переважно у сім'ї, відповідно під впливом батьків і сімейного оточення. Спроба систематизувати детермінанти становлення психологічної статі показала значущість особливостей особистості батьків, їх статі, статі самої дитини, особливостей сімейного спілкування, які складаються

з характеру подружніх взаємостосунків, узгодженості батьків по питаннях виховання дитини.

Аннотація. В статье рассмотрены аспекты становления психологического пола детей дошкольного возраста в условиях семейного воспитания. Определён характер родительских влияний отца и матери на мальчика и девочку. Обнаружена взаимосвязь между отцовским и материнским отношением и особенностями становления психологического пола мальчиков и девочек в дошкольном возрасте.

Ключевые слова: психологический пол, половая идентификация, половая социализация, маскулинность, феминность, поло-ролевое поведение.

Annotation. In the article the aspects of becoming of psychological gender of children of preschool age are considered in the conditions of domestic education. Character of paternal influences of father and mother is certain on a boy and girl. Found out intercommunication between a paternal and maternal relation and features of becoming of psychological gender of boys and girls in preschool age.

Key words: psychological gender, gender identity, gender socialization, maskulinnost', feminnost', gender role behavior.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варга А.Н. Идентификация с родителями и формирование психологического пола (Критический подход к решению проблемы) // Семья и формирование личности: Сб. научн. трудов /Под ред. А.А. Бодалева. – М., 1981. – С. 10-15.
2. Гарбузов В.И. Психотерапевтическая коррекция нарушений полоролевого поведения при неврозах у детей и подростков // Психика и пол детей и подростков в норме и патологии. – Л.: ЛПМИ, 1986. – С. 61-65.
3. Захаров А.И. Психотерапия неврозов у детей и подростков. – Л.: Медицина, 1982. – 215 с.

4. Кон И.С. Этнография и проблемы пола // Сов. этнография. – 1983. - № 3. – С. 3-34.
5. Лангмейер И., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. – Прага: Авиценум, 1984. – 334 с.
6. Лунин И.И. Структура полоролевого репертуара и формирование личности ребенка // Психиатрические аспекты педиатрии. – Л.: ЛПМИ, 1985. – С.91-114.
7. Овчарова Р.В. Родительство как психологический феномен. – М., 2006. – 496 с.
8. Репина Т.А. Проблема полоролевой социализации детей. –М., 2004. – 228 с.